

TRAKTAT O STABILNOŚCI, KOORDYNACJI I ZARZĄDZANIU W UNII GOSPODARCZEJ I WALUTOWEJ A OBOWIĄZKI PAŃSTW-SYGNATARIUSZY W ZAKRESIE RÓWNOWAGI BUDŻETOWEJ

The Treaty on Stability, Coordination and Governance in the Economic and Monetary Union and the obligations of the member states in terms of budget balance

ABSTRACT

The purpose of this article is the analysis of the Fiscal Stability Treaty in the Economic and Monetary Union in the light of obligations of Member States. TSCG imposes legislative obligations that lead to strengthening the economic pillar of the Economic and Monetary Union. The article is divided into three parts, in which the author discusses the following issues: a) the origins of the TSCG, b) content of the Treaty and obligations of Member States, c) the assessment of the functioning of the Treaty. The EU member countries created a fiscal union with strict and enforceable fiscal rules and agreed on signing a new treaty which would restrain government spendings and borrowings. The signatory states commit themselves to implement a legislative fiscal act which would require the government budget to be balanced or in surplus. Finally, the paper examines the effects of incorporating the Fiscal Stability Treaty into the EU law by comparing the Debt-to-GDP ratios of the selected countries.

Keywords: Fiscal Stability Treaty – budget balance – monetary union – public debt – obligations of member states

JEL Classification: G01, E63, K33

1. UWAGI WSTĘPNE

W wyniku kryzysu w strefie Euro, pod koniec 2011 r. kanclerz Niemiec Angela Merkel oraz prezydent Francji Nicolas Sarkozy wyszli z inicjatywą wprowadzenia Traktatu o stabilności, koordynacji i zarządzaniu w Unii Gospodarczej i Walutowej o stabilności, koordynacji i zarządzaniu w Unii Gospodarczej i Walutowej¹. Tezą niniejszej pracy jest stwierdzenie, że pakt fiskalny nakłada na państwa-sygnatariuszy szereg obowiązków, które prowadzą do wzmocnienia zarządzania gospodarczego UE. Głównym celem pracy jest wyszczególnienie obowiązków państw-sygnatariuszy. Aby zrozumieć poszczególne regulacje, należy jednak zarysować przyczyny wprowadzenia paktu fiskalnego oraz jego genezę. Konieczna jest ocena czy przewidziane obowiązki doprowadziły do pożądaných skutków. O obowiązkach wprowadzo-

nych w pakcie fiskalnym dostępnych jest wiele materiałów oraz wypowiedzi, choć należy stwierdzić, że niezwykle mała ich część jest rzetelna czy przedstawiona obiektywnie.

2. GENEZA PAKTU FISKALNEGO

Podstawową przyczyną wprowadzenia Traktatu o stabilności, koordynacji i zarządzaniu w Unii Gospodarczej i Walutowej była potrzeba szybkiego przeciwdziałania kryzysowi w strefie Euro. Preludium do owego kryzysu były zawirowania na rynku nieruchomości w Stanach Zjednoczonych w 2007 r., w wyniku którego okazało się, że kredyty hipoteczne otrzymywały osoby o zbyt niskiej zdolności kredytowej, co skutkowało tym, że wielu z tych kredytów nie można było odzyskać. Napięcia bankowe z Ameryki szybko przeniosły się do pozostałych części świata, a skutkiem tego była recesja w strefie Euro, spowodowana zaburzeniami w systemie finansowym. Oprócz tego, państwa strefy Euro stawała się coraz bardziej zadłużona. Kryzys stał się najdotkliwszy w październiku 2009 r., kiedy to Grecja ujawniła, że jej dług i deficyt są znacznie wyższe, niż podawano w oficjalnych dokumentach. Po dwóch latach wzrostu produkcji i spadku stopy bezrobocia nie spodziewano się tak wielkiego kryzysu. W jego wyniku, w 2009 r. strefa Euro odnotowała najwyższą stopę bezrobocia od początku swojego funkcjonowania.

1 Traktat o stabilności, koordynacji i zarządzaniu w Unii Gospodarczej i Walutowej pomiędzy Królestwem Belgii, Republiką Bułgarii, Królestwem Danii, Republiką Federalną Niemiec, Republiką Estońską, Irlandią, Republiką Grecką, Królestwem Hiszpanii, Republiką Francuską, Republiką Włoską, Republiką Cypryjską, Republiką Łotewską, Republiką Litewską, Wielkim Księstwem Luksemburga, Węgrami, Maltą, Królestwem Niderlandów, Republiką Austrii, Rzeczpospolitą Polską, Republiką Portugalską, Rumunią, Republiką Słowenii, Republiką Słowacką, Republiką Finlandii i Królestwem Szwecji sporządzony w Brukseli dnia 2 marca 2012 r. (Dz. U. z 2013 r., poz. 1258), dalej: „Pakt fiskalny” lub „Traktat”.

Światowy kryzys gospodarczy nie jest jednak jedyną przyczyną kryzysu w strefie Euro. Jako główne źródła wskazano m.in. duże zróżnicowanie poziomu rozwoju i struktur gospodarczych krajów strefy Euro, niewielką zdolność części państw do radzenia sobie ze wstrząsami gospodarczymi, nieskuteczność mechanizmów wymuszających prowadzenie odpowiedzialnej polityki fiskalnej oraz brak odpowiedniego nadzoru nad sektorem finansowym czy wreszcie brak wsparcia finansowego i mechanizmów zarządzania kryzysowego dla najbardziej zagrożonych państw strefy Euro². Inni genezy kryzysu upatrują w permanentnym niestosowaniu się przez większość państw UE do kryteriów konwergencji i postanowień Paktu Stabilności i Wzrostu (w lutym 2012 nadmierny deficyt stwierdzono aż w 23 spośród 27 państw UE)³.

Wówczas, jedną z reakcji na kryzys zadłużeniowy w strefie Euro było wprowadzenie we wrześniu 2011 pakietu sześciu unijnych aktów prawnych (pięciu regulacji prawnych i jednej dyrektywy), zasad polityki fiskalnej (tzw. „Sześciopak”), na który składają się: sankcje za niezrealizowanie celów budżetowych, wymogi dla krajowych ram budżetowych, zwiększenie efektywności procedury nadmiernego deficytu, zapobieganie nierównowagom makroekonomicznym, większy nacisk na kryterium długu publicznego oraz korekta nadmiernych nierównowag makroekonomicznych. „Sześciopak” wszedł w życie 13 grudnia 2011 r. Stworzył on możliwość śledzenia równowagi makroekonomicznej państw członkowskich UE. W razie przekroczenia wskaźników równowagi fiskalnej kraj otrzymywał rekomendację Komisji Europejskiej, ostrzeżenie, a jeśli należał do strefy Euro – także karę finansową. Kraje najbardziej zadłużone obiecały rokrocznie obniżyć relację długu do PKB o 1/20 różnicy między faktycznym wskaźnikiem długu do PKB, a ustalonym w traktacie z Maastricht limitem 60%. Dyrektywa wchodząca w skład „sześciopaku” harmonizuje zaś reguły tworzenia i monitorowania narodowych budżetów⁴. Wszystkie te postanowienia, zostały następnie powtórzone w pakcie fiskalnym.

Po raz pierwszy o idei wprowadzenia paktu fiskalnego dyskutowano na niniejszym szczycie 8-9 grudnia 2011. Już wtedy na szczęblu unijnym pojawiły się pewne problemy, mianowicie aby pakt ten mógł zostać wprowadzony, konieczne były zmiany w obowiązujących traktatach. To z kolei wymagało otrzymania zgody na działanie od wszystkich państw Unii Europejskiej. Swój sprzeciw wyraziła Wielka Brytania i aby obejść wymóg jednomyślności, zdecydowano się wykorzystać formę traktatu międzyrządowego do zaostrzenia dyscypliny budżetowej. Traktat o stabilności, koordynacji i zarządzaniu w Unii Gospodarczej i Walutowej ostatecznie uzgodniono 30 stycznia 2012 r. na nieformalnym posiedzeniu Rady Europejskiej, zaś podpisano go 2 marca 2012 r. w Brukseli na szczycie Rady Europejskiej. Podpisał

go wszystkie kraje Unii Europejskiej, poza Wielką Brytanią i Czechami. Międzyrządowy traktat wszedł w życie 1 stycznia 2013 r., spełniwszy warunek ratyfikacji przez 12 z 17 krajów strefy Euro⁵.

3. ZAŁOŻENIA PAKTU FISKALNEGO ORAZ OBOWIĄZKI PAŃSTW-SYGNATARIUSZY

Pakt fiskalny prowadzi do wzmocnienia zarządzania gospodarczego w Unii Europejskiej. Aby zrealizować zamierzony cel, nakłada on na państwa-sygnatariuszy szereg obowiązków, do których należy wymóg, by krajowe budżety uczestniczących państw członkowskich wykazywały równowagę lub nadwyżkę. Ten cel uznaje się za spełniony, jeśli ich roczny strukturalny deficyt budżetowy nie przekracza 0,5% nominalnego PKB. Zasadę tą nazywamy zasadą zrównoważonego budżetu i stanowi ona gwarancję dla pozostałych państw członkowskich, że dane państwo-sygnatariusz traktatu zachowa dobry stan swoich finansów publicznych. Dodatkowo, deficyt ten musi być zgodny z minimalnym wskaźnikiem długoterminowej stabilności określanym dla każdego z sygnatariuszy indywidualnie. Wysokość tego deficytu ustalana jest w ramach ramienia prewencyjnego paktu stabilności i wzrostu⁶. Chodzi tu o Procedurę Wielostronnego Nadzoru, która przewiduje, że państwa członkowskie UE mają obowiązek traktować swoje polityki gospodarcze jako punkt wspólnego zainteresowania oraz wzajemnie korygować je⁷. Kluczowe przy danym obowiązku jest znaczenie MTO (*Medium Term Objective*) – średnioterminowych celów budżetowych, do których osiągnięcia powinny dążyć kraje członkowskie. Godny uwagi jest fakt, że trwałe odstępnie od stosowania zasady zrównoważonego budżetu jest niemożliwe. Dozwolone jest jedynie odstępnie czasowe, tylko dla krajów znajdujących się w wyjątkowych okolicznościach gospodarczych, opisanych w tekście traktatu. Warto także zwrócić uwagę, że wyjątkowo próg deficytu może zostać podwyższony do 1% PKB, gdy dług publiczny jest znacznie niższy niż wartość odniesienia (tj. 60% PKB).

Przewidziano również automatyczne uruchomienie mechanizmu korygującego w razie, gdy występują znaczne odchylenia od celu średniokresowego lub ścieżki dostosowawczej, prowadzącej do tego celu. Mechanizm obejmuje zobowiązanie danej Umawiającej się Strony do podjęcia środków mających na celu skorygowanie odchylenia w określonym czasie. Zasady działania tego mechanizmu określa Komisja Europejska. Należy odnotować, że nie mogą one naruszać uprawnień parlamentów narodowych. Aby wprowadzić powyższe postanowienia do swojego porządku prawnego, państwa-sygnatariusze miały jedynie rok od wejścia traktatu w życie, przy czym zostało zaznaczone, że najlepiej, aby wprowadziły je do swojej konstytucji⁸.

Kolejnym ważnym postanowieniem paktu fiskalnego jest zmniejszanie deficytu o 1/20 rocznie, kiedy przekracza on 60% PKB. Mówi o tym artykuł 4 Traktatu o stabilności,

2 Narodowy Bank Polski, *Kryzys w strefie Euro*, (<https://bit.ly/2zGZwXO>).

3 E. Cziomer, *Polityczno-prawne aspekty kryzysu zadłużenia strefy euro Unii Europejskiej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2012, Sectio K, Politologia, vol. 19, nr 1, s. 7-26, a także A. Torój, *Monitor konwergencji nominalnej*, Ministerstwo Finansów, Departament Polityki Finansowej, Analiz i Statystyki, Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Wprowadzenia Euro przez Rzeczpospolitą Polską nr 4/2012, s.1, (<https://bit.ly/2Lp52DQ>).

4 A. Delivorias, *Przegląd sześciopaku i dwupaku*, PE 542.182, „Members’ Research Service”, (<https://bit.ly/2ZGZVUA>).

5 PAP, *Sześć państw strefy euro na celowniku KE. Duże obawy o Włochy*, (<https://bit.ly/2ZCspPb>).

6 Zgodnie z art. 3 Traktatu.

7 M. Gans, *Pakt Stabilności i Wzrostu* (<https://bit.ly/2Pv7SMV>).

8 E. Kaliszuk, *Kontrowersyjny Traktat Fiskalny*, „Unia Europejska. pl” 2012, z. 2, s. 6-16.

koordynacji i zarządzaniu w Unii Gospodarczej i Walutowej. Odsyła on do artykułu 126 Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej, który zawiera procedurę pozwalającą stwierdzić istnienie nadmiernego deficytu. Państwo objęte procedurą nadmiernego deficytu jest zobowiązane opracować i przedstawić Radzie Unii Europejskiej oraz Komisji Europejskiej do zatwierdzenia i monitorowania programy ograniczania deficytu. Rola organów unijnych ma kluczowe znaczenie, gdyż wyrażają one zgodę na zastosowanie danej procedury. Dodatkowo, należy zwrócić uwagę na rolę prawa unijnego w tym procesie, gdyż jest ono kluczowe w formowaniu tych programów – określa ono treść oraz formę, a także wskazanie możliwych do zastosowania procedur. Szczególnie istotną rolę odgrywają tutaj procedury nadzoru w ramach paktu stabilności i wzrostu, gdyż przekazywanie programów partnerstwa budżetowego i gospodarczego organom unijnym odbywa się właśnie według nich. Dodatkowo, według artykułu 6 paktu fiskalnego państwa-sygnatariusze dla lepszej koordynacji planów w zakresie krajowych emisji długu, przedstawiają Komisji Europejskiej i Radzie Unii Europejskiej informacje na temat przyszłych planów emisji owego długu⁹.

Odnosząc się do krajów pozostających w strefie Euro, przyjmują one na siebie obowiązek określony w artykule siódmym paktu fiskalnego, przewidujący zobowiązanie do popierania wniosków lub zaleceń przedstawionych przez Komisję Europejską, jeśli uzna ona, że owo państwo narusza kryterium wysokości deficytu w ramach procedury nadmiernego deficytu. Obowiązek ten nie ma zastosowania, gdy kwalifikowana większość państw ze strefy Euro sprzeciwi się proponowanej lub zalecanej decyzji.

Pakt fiskalny wskazuje też na właściwość Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej w razie naruszenia obowiązku wprowadzenia zasady zrównoważonego budżetu do porządku prawnego danego państwa. Ponadto, na Komisji Europejskiej spoczywa obowiązek przedłożenia państwom-sygnatariuszom sprawozdania dotyczącego wprowadzania przez poszczególne państwa przepisów wdrażających zasadę zrównoważonego budżetu do ich porządków prawnych. W razie nieprawidłowości jedna strona lub kilka stron może wnieść sprawę do TSUE, a nawet uczynić to bez sprawozdania Komisji Europejskiej. Wyrok Trybunału jest wiążący dla obu stron postępowania, które muszą wykonać go w określonym terminie. Strona wnosząca sprawę może ponadto żądać nałożenia na państwo niewywiązujące się ze swojego obowiązku kary finansowej, zgodnie z procedurą określoną w artykule 260 Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej. W razie niewykonania wyroku TSUE, może on nałożyć na państwo karę finansową w formie ryczałtu lub okresowej kary pieniężnej, z zastrzeżeniem, że nie mogą przekroczyć 0,1% PKB danego państwa. Kwota tej kary zostaje przeznaczona na Europejski Mechanizm Stabilności (w przypadku kraju ze strefy Euro) albo na budżet ogólny Unii Europejskiej (w przypadku kraju spoza strefy Euro)¹⁰.

Pakt fiskalny nakłada na państwa-sygnatariuszy obowiązki w zakresie zbieżności ich polityk gospodarczych. Kon-

kretniej, chodzi o podjęcie wszelkich możliwych wysiłków na rzecz przyczynienia się do lepszego funkcjonowania unii gospodarczej i walutowej oraz wzrostu gospodarczego. Jako ogólne kierunki do osiągnięcia tych celów wskazano konwergencję, zwiększenie konkurencyjności, wspieranie zatrudnienia, stabilizację finansów publicznych oraz wzmocnienie stabilności finansowej. Odnosi się to bezpośrednio do obowiązku informowania o planach emisji długu publicznego czy dopilnowywania, by ważne reformy polityki gospodarczej zostały wcześniej przedyskutowane, a w stosownych przypadkach – skoordynowane z innymi. W koordynacji tej, decydującą rolę odgrywają organy Unii Europejskiej. Ponadto zaznaczono, że możliwe do podjęcia działania w tej materii nie powinny naruszać zasad rynku wewnętrznego.

Jeśli chodzi o państwa-sygnatariuszy pozostające w strefie Euro, są one zobligowane do spotkań co najmniej dwa razy do roku na nieformalnych szczytach strefy Euro. Bierze w nich również udział przedstawiciel Komisji Europejskiej, a ponadto zapraszany jest Prezes Europejskiego Banku Centralnego. Zwykłą większością głosów państwa-sygnatariusze, których walutą jest Euro, wybierają przewodniczącego szczytu strefy euro. O zabranie głosu może zostać poproszony również przewodniczący Parlamentu Europejskiego. Co najmniej raz w roku w szczytach strefy euro uczestniczą przywódcy państw członkowskich spoza strefy euro, które ratyfikowały traktat.

Wartym odnotowania jest również fakt, że traktat fiskalny kładzie szczególny nacisk na współpracę między parlamentami. Parlament Europejski i parlamenty narodowe uczestniczących państw członkowskich będą współpracować w zakresie polityk budżetowych i w innych kwestiach, do których odnosi się traktat. W tym celu powołają organ złożony z przedstawicieli stosownych komisji Parlamentu Europejskiego i parlamentów narodowych. Organ ten sam zdecydować o swojej strukturze.

Podsumowując kwestię obowiązków państw-sygnatariuszy: głównymi z nich są postulaty równowagi lub nadwyżki salda sektora instytucji rządowych i samorządowych, wprowadzenie kryterium konwergencji dla wartości deficytu budżetowego poniżej 3% PKB oraz długu publicznego poniżej 60% PKB oraz skupienie na koordynacji i konwergencji polityk gospodarczych państw-sygnatariuszy¹¹.

4. OCENA DZIAŁANIA PAKTU FISKALNEGO

Pakt fiskalny zawarto w momencie gdy Unia Europejska, a zwłaszcza strefa Euro, była pogrążona w drugiej części światowego kryzysu, co zostało zaznaczone na początku pracy. Wielu ekspertów podnosiło, że nie był to najlepszy moment dla wdrażania większej dyscypliny fiskalnej. Rentowność europejskich obligacji rządowych w 2014 r. była wyraźnie niższa niż przed kryzysem, a krajów szczególnie zagrożonych niewypłacalnością – kilkakrotnie niższa od poziomów maksymalnych. Przykładowo: rentowność włoskich 10-letnich obligacji jesienią 2011 r. przekraczała 7 proc. W kwietniu 2014 r. spadła do 2,23 proc. Portugalski dług na początku 2012 r. miał rentowność bliską 14 proc. W 2014 r. spadła poniżej 4 proc. Nawet rentowność greckich obligacji

⁹ Zgodnie z artykułem 5 i 6 Traktatu o Stabilności, Koordynacji i Zarządzaniu w Unii Gospodarczej i Walutowej.

¹⁰ J. Krawędkowski, *Pakt Fiskalny – co zawiera, kogo uzależnia, komu służy*, „Dziennik Gazeta Prawna” (<https://bit.ly/32jL5A>).

¹¹ K. Błaszczewicz, *Pakt Fiskalny* (<https://bit.ly/2ZGLArB>).

powróciła wówczas do poziomu sprzed kryzysu, zaś irlandzkich była znacznie niższa niż przed kryzysem¹².

W 2013 r. PKB wzrosło w Unii Europejskiej o 0,1 proc., zaś w strefie euro spadło o 0,4 proc. Głównym składnikiem tego wzrostu był eksport netto (eksport wzrósł o 1,6 proc., a import o 0,4 proc.). Ujemną dynamikę notowały europejskiej inwestycje (-2,3 proc.), a wzrost prywatnej konsumpcji był zerowy. Publiczna konsumpcja wzrosła o 0,4 proc. i to ona zdecydowała o tym, że Unia Europejska jako całość rok zakończyła dodatnią dynamiką PKB¹³. Pierwsze dwa lata obowiązywania paktu nie napawały optymizmem. W 2014 r. wykazano, że większość krajów Unii Europejskiej nie wywiązała się z postanowień traktatu. Swój dług sektora instytucji rządowych i samorządowych w stosunku do PKB udało się obniżyć w Niemczech, Węgrzech, Danii, Łotwie i Litwie. Najbardziej zadłużona Grecja zwiększyła swój dług o 17,9 pkt proc., Cypr o 25,1 pkt proc., zaś Słowenia o 17,1 pkt proc. W 2017 r. Unia Europejska odnotowała najwyższy od sześciu lat wzrost gospodarczy, ale pomimo tego wielu państwom wciąż nie udało się obniżyć relacji długu publicznego do PKB. W strefie Euro zadłużenie ustabilizowało się na poziomie około 90% PKB. W przypadku całej UE relacja długu do PKB obniżyła się o 0,3 pkt proc. względem poprzedniego kwartału oraz o 0,4 pkt proc. w stosunku do II kwartału 2016 r. W ujęciu nominalnym zadłużenie wzrosło o 15,83 mld euro względem poprzedniego kwartału (+0,13% kwartał do kwartału) i było o 18,83 mld euro wyższe niż rok wcześniej (wzrost o 0,15% rok do roku). Jednakże w porównaniu do II kw. 2016 r. aż 19 z 28 krajów Unii obniżyło relację długu do PKB. Największą względną obniżkę zadłużenia odnotowała Grecja (-4,7 pkt proc.), Holandia (-4,5 pkt proc.), Niemcy (-3,9 pkt proc.) Wiele państw zaczęło obniżać poziom zadłużenia. Niektóre kraje UE zaczęły nawet spłacać swój dług w wartościach nominalnych. W 2016 r. 10 z 28 krajów UE odnotowało nadwyżkę fiskalną¹⁴. Jeśli chodzi o prognozę na 2018 r., to zachodzi obawa, że aż 6 państw strefy Euro nie wywiąże się z postanowień paktu fiskalnego. Sygnalizuje się, że we Francji, Belgii, Włoszech, Austrii, Portugalii i Słowenii przekroczenie może wynieść ponad 0,5% PKB w ciągu roku lub ponad 0,25% PKB w ciągu 2 lat¹⁵.

5. UWAGI KOŃCOWE

Traktat o stabilności, koordynacji i zarządzaniu w Unii Gospodarczej i Walutowej nakłada na państwa-sygnatariuszy wiele obowiązków w zakresie wzmocnienia zarządzania gospodarczego w Unii Europejskiej. Wspólna, kontrowersyjna oraz co zostało podniesione – wątpliwa konstytucyjnie¹⁶ – inicjatywa rządów Niemiec i Francji nie przyniosła pożądanego skutku. Fakty na jakie wskazują dane dotyczące stosunku długu sektora instytucji rządowych i samorząd-

owych mówią jasno, że pakt fiskalny stanowi pierwszy krok w stronę koordynacji polityk gospodarczych Unii Europejskiej, ale nie rozwiązuje powstałych w tej kwestii problemów. Profesor Antoni Hanusz zwraca uwagę, iż „zasada równowagi wyrażona wprost w tzw. Pakcie fiskalnym rozumiana jest względnie, ponieważ dopuszcza deficyt w niskiej wysokości”. Na dodatek pakt ów niejako ma za cel zmniejszenie długu Unii Europejskiej jako całości, nie zaś poszczególnych państw¹⁷.

Rozwiązaniem problemu mogłoby być uchwalenie aktów zarówno na szczeblu unijnym, jak i krajowym w każdym z państw członkowskich, które miałyby charakter bezwzględny, a na dodatek przewidywałyby cele możliwe do osiągnięcia. Tylko współdziałanie państw w zakresie zmniejszenia zadłużenia połączone z działaniami wewnętrznymi mogłoby zapewnić faktyczne rezultaty.

BIBLIOGRAFIA

1. Betka T., *Pakt fiskalny wejdzie w życie 1 stycznia 2013 roku* (<https://bit.ly/2UoXsNU>).
2. Błaszkiwicz K., *Pakt Fiskalny* (<https://bit.ly/2ZGLArB>).
3. Cziomer, E., Polityczno-prawne aspekty kryzysu zadłużenia strefy euro Unii Europejskiej, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2012, Sectio K, Politologia, vol. 19, nr 1.
4. Delivorias A., *Przegląd sześciopaku i dwupaku*, PE 542.182, „Members’ Research Service”, (<https://bit.ly/2ZGZVUA>).
5. Gadomski W., *Pakt fiskalny nie działa*, (<https://bit.ly/30XEb8N>).
6. Gans M., *Pakt Stabilności i Wzrostu* (<https://bit.ly/2Pv7SMV>).
7. Hanusz A., *Równowaga budżetowa a zasady prawa*, „Państwo i Prawo” 2015, z. 9.
8. Hanusz A., Szcześniak P., *The reduction of excessive government debt in the European Union law and its impact on the Polish legal system*, “Nihon University Comparative Law” 2018, vol. 35.
9. Kaliszuk E., *Kontrowersyjny Traktat Fiskalny*, „Unia Europejska.pl” 2012, z. 2.
10. Kolany K., *Unijna gospodarka rośnie, ale długi nie maleją*, (<https://bit.ly/2NJZ6YU>).
11. Krawędkowski J., *Pakt Fiskalny – co zawiera, kogo uzależnia, komu służy*, Dziennik Gazeta Prawna (<https://bit.ly/32jL5A>).
12. Narodowy Bank Polski, *Kryzys w strefie Euro* (<https://bit.ly/2zGZwXO>).
13. PAP, *Sześć państw strefy euro na celowniku KE. Duże obawy o Włochy*. (<https://bit.ly/2ZCspPb>).
14. Torój A., *Monitor konwergencji nominalnej*, Ministerstwo Finansów, Departament Polityki Finansowej, Analiz i Statystyki, Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Wprowadzenia Euro przez Rzeczpospolitą Polską nr 4/2012, s.1, (<https://bit.ly/2Lp52DQ>).

12 Źródło: Europejski Bank Centralny.

13 W. Gadomski, *Pakt fiskalny nie działa* (<https://bit.ly/30XEb8N>).

14 K. Kolany, *Unijna gospodarka rośnie, ale długi nie maleją* (<https://bit.ly/2NJZ6YU>).

15 PAP, *Sześć państw strefy euro na celowniku KE. Duże obawy o Włochy*, (<https://bit.ly/2ZCspPb>).

16 Podnoszono zarzuty co do niezgodności paktu fiskalnego z konstytucją zarówno polską, jak i niemiecką. Szerzej: T. Betka, *Pakt fiskalny wejdzie w życie 1 stycznia 2013 roku* (<https://bit.ly/2UoXsNU>).

17 A. Hanusz, *Równowaga budżetowa a zasady prawa*, „Państwo i Prawo” 2015, z. 9, s. 20-33, a także A. Hanusz, P. Szcześniak, *The reduction of excessive government debt in the European Union law and its impact on the Polish legal system*, “Nihon University Comparative Law” 2018, vol. 35.